

նօթութիւններէն կը համառօտենք հոս անոր բովանդակութիւնը:

Կը սկսի Յուդայով մը Ծն երեւելի Անգղացի, Ֆրանսացի, Պարսիկ և Արարացի հեղինակաց, որոնցմէ տեղեկութիւններ առած կամ վկայութիւններ բերած է: Կը բաժնէ տասը գլուխներու: Ա. կը գծէ Պարսկաստանի սահմանները, և երկրին հետ ազգաց, կրօնից և լեզուաց վրայ տեղեկութիւն կու տայ: Բ. Արարատականի անունը, անցնալը և ներկայն կը պատմէ: Գ. Դավթիբի բնագնացը նկարագրին և պատմութեան մէջ, Հայերու այժմեան կացութիւնը: Դ. Հայաբնակ գիւղեր և գետններ. Մարասն, Խոյ, Ռարմա, Սոփաքոյաղ, և այլն, անոնց մէջ գտնուած եկեղեցիք և արձանադրութիւններ: Ե. Խափահան, Հայոց այլ և այլ գաղթութիւններ. և զխաւորապէս Եւրասիոյ պատմութիւնը, Հին և Նոր Զուլա նկարագրուած: Զ. Թէէրան և անոր շրջակայք և Հայոց հոն հաստատուիլը: Է. Համասան, անոր հնութիւնք և հայաբնակ գիւղեր: Ը. Խօրասան Նահանգը, Սաղաստան և Վրկանայ երկիրը. Սմյաս Բագրատունույ կառավարութիւնը, Հայերն, հայ և նեստորական եկեղեցիներու հետքերը: Թ. Հնդկաստանի Հայերը և իրենց Անգլիացոց մատուցած ծառայութիւնները: Ժ. Աֆղանիստանի և Քաշկարի Հայերը. Յատուկ անունաց ցանկով մը կը փակէ իր երկասիրութիւնը որ պատմական, տեղեկագրական և իրականագրական տեղեկութիւններով լի է Պարսկաստանի Հայերու վրայ, ամենահին ժամանակներէ մինչեւ մեր օրերը:

Յիշելը վերջապէս պարսկերէն—հայերէն—ֆրանսերէն բառարան մ'ալ զոր նշնպէս ձեռագիր թողած է Գորոյեանց:

Հ. Գ. ԶՐԱՅԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ԶԱՅԻՆ և կամ ուրիշ մեծ և սրբազան տօներ ամէն տարի հանդիսաւոր կատարուած ժամանակ՝ ամէն ազգասէր մտաց մէջ անշուշտ հին քաղցր և ցանկալի յուշք և յիշատակք կ'արթնան: Եւ հիմա կարծես թէ կը զգաս, կ'իմանաս թէ բան մը, ծէս մը, արարողութիւն մը պակաս է այլ տօնախումբ հանդէսներէն, և չէ այն Զատիկն կամ տօնն՝ զոր մեր նախնիք կը կատարէին: Իսկ եթէ քրիստոնեայ Զատիկն և տօններէն ալ զէպի վեր սլանանք մեր ազգին հեթանոսական խաւարին մէջ թարթափելու համար, կը տեսնենք Համախալսարնական տօներ, Աշխարհաժողով հանդէսներ, Նասասարգի տօներ: Բագրեանպայ բարձրաւանդակներու վրայ խոնքերն այրաբառեան աստուածանոյզ գունդն, ազգային աշխարհապահ զինուորք, հոն մըլցանք կտրճաց, խաղք և վայելք հասարակաց, զորս երեք հազար տարւոյ չափ կատարեցին մեր նախահարք, փողք և պարք, երգք թնկացին Բագրեանպայ բլուրներու վրայ մինչեւ որ անոնց տակ ծածկուեցան աներեւոյթ եղան մեր հարք:

Բայց «երբ Հայկայ և Վահագնի օրերուն խորհրդակատար քրմապետաց տեղ փոխանակեցին իսլամապակ քահանայապետք, մահնաց վրայ եկեղեցիներ կանգնեցին» (այլ) անոնց չորս պին և զուրսը նոյնպէս մնաց. բնութիւն իւր կերպարանքը չփոխեց, ազնիւ իր հանդէսները չփոխեց. այլ տօները սրբեց, և փոխանակ գից՝ նուրբեց ճշմարտին Աստուծոյ և նահատակաց նորա՝: Եւ այս նշխարեալ սրբազան այլ և սրբազանցած մնացորդներէն մին էր և Մատաղն, որոյ վրայ քանի մը խօսք բուխ տանք և բռնեք հոս:

Մատաղ, զոր ոմանք կը ստուգաբանեն, աղ մատուցանելով օրհնուած նուէր, կրնայ նաեւ հասարակ նշանակութեամբ մատուցել կենդանի նշանակել, կամ առջինեկ, ինչ-

պէս Երբայեցեաց ալ պատուիրուած էր՝ այսպիսիներ նուիրել Աստուծոյ կամ քահանայից։ — Անունս թէպէտ Հայ, բայց գործն կամ արարողութիւնն թուի թէ սոսկ Հայկական կամ ազգային Համարելի չէ. վասն զի Բնէ է Մատաղն, բայց զոհ, ողջակէզ, առէր անասնոց, և այլն. արդ յայտնի է թէ այդպիսի սրտազան արարողութիւն մը ունէին աշխարհիս ամէն ազգերն, և ինչ որ Մեծին Խոսքովու Համար կը գրէ պատմիչն Ագաթ. «Ապիտակ ցուրք և սպիտակ նոխազօք, սպիտակ յորսվք. . . . զհայրենեացն պաշտամանն տեղիսն մեծաբէր», նոյնն քիչ շատ կը ստուգուի ամէն ազգաց Համար, որոց ոմանց մէջ նոյն իսկ մարդագոհն սովորական պարձած էր։ Ռեբեմ Մատաղն, իբրեւ զոհագործութիւն, Համազգային էր և Համաշխարհական՝ Հեթանոսութեան աստիճան։

Բայց երբ Քրիստոսի անշէջ լոյսն ծագեցաւ երկրորդ անգամ՝ Հայոց առաքելոյն և Լուսաւորչին ձեռքով, այս Ս. Լուսաւորիչ, ինչպէս շատ տունն և Հանդէսներ, նոյնպէս այս արարողութիւնը նուիրագործեց, նոյն իսկ ժամանակին Հանգամանքներէն բռնադատեալ։ Վասն զի, քրմայեւոք և քուրմք թագաւորաց ու մեծատանց նուիրած զոհելի կենդանիները կ'ընդունէին ապրուստի Համար. և երբ Հեթանոսական կրօնքն ջնջուեցաւ, աննարակ մնալով՝ Հարցուցին Լուսաւորչի, թէ Բնչպէս պիտի ապրին, որովհետեւ ուրիշ արուեստ չէին գիտեր. Սուրբն ալ սահմանց փոխանակ Հեթանոսական զոհից՝ քրիստոնէական Մատաղը, առատ մասն Հանելով այն քրիստոնէացեալ քրմաց, և յետոյ քահանայից։ — Համանուն Գրիգոր մ'ալ մեր Գրիգորին նման թէ՛ Սուրբ և թէ՛ Մեծ, Գահանայապետ Հոռովայն նոյն և նման բան մը թոյլ տուած է նորագարծ Անգղիացաց, ասկէ գրեթէ Հազար երեք հարիւր տարի առաջ՝ զերելով. «Յաւուր նաւակատեաց կամ տօնից սրբոց մարտիրոսաց. . . . արացքն իւրեանց տաղաւարս յոստոց ծառոց շուրջ զեկեղեցեօքն. . . և պարկեշտ խրախճանութեամբք կատարեսցին զտօնախմբութիւնն. . . . Զոհեցեան. . . . զանասունս. . . . Ի փառս Աստուծոյ առ իւրեանց ուսեստ»։

Ս. Լուսաւորչայ Համար ըսածին կը հաստատէ Ս. Մահակ իւր կանոնաց մէջ գրելով՝ Թէ իր նախնեաց աւանդութիւնն առած է զալը, և ըստ կարգադրութեան իր նախահօր (Ս. Լուսաւորչին) կը սահմանէ որոշակի՝ թէ որ մասն կենդանոցն տալու է զահականայից և որն այլոց, որպէս զի Հակառակութիւն և անվայել խնդիր չըլլայ։ — Սակայն ժամանակէ մը ետքը, փոխանակ զոհեալ անասնոյն բաժանելի մասանց վրայ Հակառակութիւն և անվայել խնդիրներ ըլլալու, ինչպէս որ կը վախնար Ս. Մահակ, անվայելչագոյն Հակառակութիւն և վէճք ծագեցան Հայ ազգին և իրեն մերձաւորին, Ասորւոյն մէջ։ Մատաղն «Ասորւոց գայթակղութեան առիթ եղաւ և Հայոց կոռուի անոնց հետ, ինչպէս որ անկէ ետեւ ալ շատ հեղ եղած է առիթ գայթակղութեան և վիճի բազմաց, գիտոց և տգիտաց», տգիտանալով՝ որ մատաղն Հայոց, ըստ Շնորհաւույ, մէյմը հին քրիստոնէից ազգային, կամ ուղարկութեան և սիրոյ կերակրոց նման է, մէյմ'ալ մասնաւոր ազգային ղեպք և հարկ մը, որուն առաջին իմաստը պարզագոյն կը զնէ Յովհաննէս իմաստասէր. «Զաղն օրհնութեան յագապացն զենուննս խառն»։

Իսկ Շնորհաւոյն՝ Ասորւոց ճգնիմ չարամբութեան մէջը փարատելու Համար, որչափ զեղեցիկ և պայծառ կը գրէ Մատաղին էութեան, ի Հրէական զոհից տարբերութեան վրայ, ցուցնելով՝ թէ «Զխաղ արժան է կատարել տանց խղճի մտաց և ըստ կամացն Աստուծոյ, զմատաղն Զատկին և զՏէրառնականի, և զԵկեղեցւոյն յիշատակի, և զաւետորդս և զյետոյ մտեալսն ի տգիտաց ի բաց Հանելով», Հետեւարար՝ երեք մասաղ կար Հայոց մէջ, որոց իւրաքանչիւրն ալ ունէր իրեն արարողական մասը, իտարմէ քիչ շատ տարբերութեամբ։ Մեր նախնեաց մէջ ոչ ոք Շնորհաւույ չափ մանրամասն զբաժ է ալ մասին. վասն զի նա կը սահմանէ նաեւ մատաղին օրհնութեան կերպն ալ. «Նախ զգատկին ասեմք. գրոյմեաց քահանայն զաղն՝ խաչին Քրիստոսի. . . և տացն զայն ի կերակուր զտոնն. . . և զենցն զնա յորում տեղով և Հանդիպի. . . և խորովեսցին

զնա, և տացեն զմասն քահանային՝ իբրեւ զնուէր Աստուծոյ, և զայն կերեցեն... — Բայտ այսմ նմանութեան կատարեցեն և այլոց ակրունական տօնից մատաղսն, և սրբոցն Աստուծոյ»:

Յետոյ կը օահմանէ առանձին կանոն ուրիշ տէրունական կոչուածին համար, որ յաջորդ կանոնին չափ հետաքրքրական չէ. այսինքն, «Առ ի յիշատակ նշնեցելոցն ի Քրիստոս... մատաղ այսպէս եղիցի. Ժողովեցին քահանայքն ի միասին ի դուռն եկեղեցոյն... ընդ նոցին և տէր պատարագին, և դիցեն զազն՝ առաջի սրբոյ խաչին... տացին զազն օրհնեալ, և զհնցեն զանասունն, և զքահանայիցն տացեն զսահմանեալ մատուցոն... և այլովքն՝ նախ զըպղեալսն և զկարօտեալսն կերակրեցեն...»: — Եւ որպէս զի այդ ազգային սովորութիւնն քար զայլման զուլթեան չլրջայ տկարամասց՝ կ'արդեւ նա եկամուտ և աւելորդ սովորութիւնները. «Եւ զայն» որ ի տգէտ քահանայից եկեալ է ի ցուցակին՝ կարմիր արկանեւեօք ծածկել զանասունն՝ և յեղջիւրսն նարօտ՝ Բայտ հնոյն օրինի, ամենեւին մի առնէք¹»:

Ի յիշատակ ճնշեցելոց կատարուած մատաղս ալ ունի իւր արմատը հնութեան մէջ. որովհետեւ Տիպրան Բ Արշակունի Թագաւոր՝ իր սպաննուած եղբոր Մաթան քրմապետի համար «Բագին ի վերայ գերեզմանին յինեալ(ց), զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեցեն», և այս Թուի ոչ միայն յատուկ հանդիսական, այլ և հասարակ օրերու, որպէս զի ամենայն անցաւորք վայելէ, իբրեւ ձրի դաշարան կամ հիւրանոց: — Եւ միմէ այս մատաղի մնացորդք չնն այլ և այլ քրիստոնեայ և ոչ քրիստոնեայ ազգաց տեղական սովորութիւններն, զոր օրինակ Բաւոսց, որոնք մեծելոյն գերեզմանին վրայ գինի կը թափեն, խաշած ցորեն կը բաժնեն տեղ տեղ, և այլն: Կան եւս տեղեր, ուր մէկու

մը մահուինէն ետքը, անոր ընտանեաց իւրաքանչիւրն կը հրաւիրէ ի սեղան իրեն ծանօթ և ազգականները, իբրեւ Հոգինաց ճաշ ընելու:

Վերագոյն ըսածնէս յայտնի կ'երեւի՝ Թէ Մատաղի սովորութիւնն ամենեւին պատապարտելի չէ, միայն Թէ քրիստոնէական մտքով և հոգեով և առանց զեղծանելու կատարուի. և եթէ հիմա զաղբեր է այս, նոյն իսկ մարդասիրական կոչուելի հնութիւնն, անշուշտ շատ մը զեղծմունք եղած են պատճառ անոր զաղարման: Շնորհալին մեզմէ շատ առաջ անոր օրինաւոր և պատշաճ ըլլալը ցուցած է գրեւով. «Նա (Լուսաւորիչն) ոչ ի յանձնէ ետ գգաոին զնորմե զատկին, այլ ի Հոովմայեցոց եկեղեցւոյն ընկալու և աւանդեաց, որպէս և այժմ՝ առաւել զգուշութեամբ քան զմեզ՝ առնեն զայս» յամենայն եկեղեցին Փոսանկաց. քանզի խորովեալ զգառն ի զատկի աւուրն՝ գինն ի խորանն՝ ընդ պատարագաւն, և յետ սուրբ խորհրդոյն հաղորդելոյ՝ բաժանին զնա քահանայքն, և տան իւրաքանչիւր մասն, և ի նմին իսկ յեկեղեցւոյն ուսեն զնա, յառաջ քան զայլ հասարակաց կերակուրս»: — Մաշտոց Ջահեցին, Միաբանողաց Ժամանակէն ու կարգէն կը գրէ. «Ի տօնոն տէրունականս՝ նաեւ յամենայն տօնս երեւելիս Բայտ սովորութեան ոմանց՝ ընդունելութիւն և ճաշ գինն աղքատաց, որ Բայտ Հայոց մատաղսն է»:

Յայտնի կ'երեւի Թէ բոլորովին իրարմէ տարբեր բանք են Մատաղ, Արուս, Արիւս, վտոն զի վերջին երկուքն ծագումն կ'ունենան հնութեան մէջ՝ փնտռելու է, և ծանօթ է այդ հմտից. իսկ առաջինն, այսինքն Մատաղն, զուտ հիթանոսական ծագումն ունի, այլ յետոյ նուիրապօրծած, քրիստոնէացած է քրիստոնէական կրօնից օծմամբ²:

Ն. Ս. ՍՈՐԵՍՆ

1. Միւլթար կաթողիկոս եւս բոլոր եպիսկոպոսաց և վարդապետաց Հայոց հաւանութեամբ զրած պատուականին մէջ առ կղեմէս Զ Քահանայապետ Հռոմայ Շնորհալու նման կը գրէ:

2. Հմտ. Հին Հաւատք. — ընդհ. բողոք. շնորհ. — պատմ. Հայ. Զամէ. և այլն:

